

Розділ 30

ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ В ДОБУ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ (1956–1965)

1. Економічна політика Кремля періоду «відлиги»

Правління М.Хрущова увійшло в історію як період суттєвих зрушень у всіх сферах соціально-економічного, політичного й суспільно-культурного життя. Реформаторський курс М.Хрущова був зумовлений усім ходом попереднього розвитку країни. В останні роки правління Й.Сталіна тоталітаризм досяг тих меж, за якими вже не міг існувати, не підриваючи при цьому всіх соціальних зв'язків суспільства. Інакше кажучи, сталінізм вичерпав себе як система, система неорганічна, штучна, непродуктивна й антигуманна. В країні наростала демографічна криза. Репресії, як метод управління державою, вичерпали себе. Сталінізм і сталінщина могли перетворитися на свою протилежність, тобто створити реальну загрозу існуванню самої системи. Тим більше, що в нових умовах можна було управляти вже іншими способами й іншими методами. Адже мета репресій, терору – це, в першу чергу, – залякати масу населення, створити систему тотального страху. Це було досягнуто: страх, як домінанта в суспільстві, уже існував не тільки на рівні суспільному, а й на індивідуальному. Страх домінував на генетичному рівні. Крім державного контролю, крім цензури влади, з'явилися такі чинники, як самоцензура, самоконтроль.

Найповніше стан соціально-економічної перенапруги радянського суспільства серед політичного керівництва країни відчував саме М.Хрущов. Улітку 1971 р., за кілька місяців до смерті, він писав у своїх мемуарах: «Ми отримали після Сталіна важку спадщину. Країна була розорена... Країна була доведена

до межі безупинними капіталовкладеннями в оборону. Військова промисловість розвивалась і в ширину, і в глибину. Численна армія тиснула на бюджет. Вона коштувала величезних матеріальних засобів. Відволікались численні людські ресурси, які могли б бути використані для розвитку мирної економіки»¹.

Реформаторський курс М.Хрущова зумовлювали чинники й зовнішнього характеру. Хоча радянські керівники рідко виїжджали за кордон, але знали, як жили люди в іншому світі. Та й маси радянських людей, побувавши в Європі, психологічно змінилися. З'явилося інше сприйняття радянської дійсності, інші сподівання. Досвід Європи мав великий вплив на рішення партійно-радянського керівництва СРСР. Треба було йти в ногу з життям. Основна причина реформаторського курсу М.Хрущова, на справедливу думку С.Кульчицького, Ю.Шаповала, С.Білоконя й інших істориків, полягала в тому, що система, створена більшовиками, не була природною. Більшовицька система була штучним витвором, що виник спочатку в головах теоретиків, які згодом цю теорію впровадили, насадили в реальному житті. А оскільки це була неприродна соціально-економічна система, то, зрозуміло, вона не могла існувати довго. Так чи інакше вона мала бути трансформована або шляхом радикальним, або еволюційним. Суспільство, без сумніву, повинно було повернутися до свого природного стану.

За повоєнне десятиріччя Радянський Союз ціною великої крові, величезних зусиль став дійсно наддержавою. І це також один із чинників того, що інновації мали з'явитися.

Серед суб'єктивних чинників реформ М.Хрущова – це, поза сумнівом, прагнення до самоствердження, до особистого лідерства. Переживши період так званого колективного керівництва, М.Хрущов зумів подолати всіх суперників на шляху до політичного Олімпу, вніс власний колорит і своєрідність до реформаторського курсу. Хоча його зміст і загальна спрямованість були наперед визначені: розширення меж політичної демократії, прискорений економічний розвиток і поліпшення матеріального життя народу.

В основі основ радянської системи лежала економіка. Її мобілізаційний характер дав можливість у порівняно короткі терміни, щоправда, дуже дорогою ціною, відбудувати зруйноване війною господарство. Хоча його розвиток відбувався екстенсивним шляхом, а управління здійснювалося переважно директивно-розпорядними методами, воно зберігало свою цілісність. Виробничий потенціал як всієї країни, так і кожної союзної республіки зокрема поступово, але неухильно зростав.

У 50-х рр. XX ст. значний економічний потенціал здобула й Україна. Вона стала одним із центрів металургії і машинобудування, нарощувались темпи енерго- і електромашинобудування. Зростали потужності Харківського тракторного заводу і Харківського заводу транспортного машинобудування, Краматорського заводу верстатобудування. В республіці збільшився видобуток нафти і вугілля. В західній її частині утворено новий вугільний басейн. Розвивалася газова промисловість. У 1956 р. почалося використання природного газу Шебелинського родовища на Харківщині.

Однак промисловість України, як і усього СРСР, у більшості галузей була технічно відсталою. Новітні досягнення науки і техніки впроваджувалися повільно і малопродуктивно. Темпи промислового розвитку країни не були високими.

І в цих умовах М.Хрущов, якого вважали «хорошим господарником»², вдався до масштабних реформ, які мали підняти країну, за його задумом, на нові рубежі у змаганні з капіталістичним світом. Мета реформ полягала в тому, щоб вивести промисловість і сільське господарство з кризи, розширити права республік і місцевих органів влади в економічних питаннях, права трудових колективів, зацікавити їх у результатах своєї праці, прискорити науково-технічний прогрес, скоротити розрив в економічному розвитку від західних країн, сприяти поліпшенню кооперації та поділу праці в рамках економічного регіону.

Варто зазначити, що головні напрями економічної політики Кремля й у роки хрущовської «відлиги» залишалися практично незмінними. Завдання загальної модернізації знову було зведено до прискореного розвитку народного господарства, високих темпів приросту суспільного валового продукту. Як справедливо зауважив відомий російський історик В.О.Шестаков, «високі темпи економічного зростання були найважливішим чинником легітимації режиму. Фетишизація темпів стає суттю і хрущовської економічної політики... Вирішенню цього питання Хрущов підпорядковував усі інші завдання – десталізацію і лібералізацію радянської системи, церковну політику і політику в сфері художньої творчості»³.

Економічна політика Кремля визначалася передусім уявними і реальними воєнними загрозами і викликами повоєнного часу. Радянське керівництво вірило у можливість перемоги комунізму над капіталізмом без війни. Воно вже не будувало фантастичних планів домогтися світового панування, однак прагнуло будь-якою ціною досягти воєнно-стратегічного паритету із Заходом. Тому найголовнішим для себе завданням вважало розвиток ракетно-ядерних сил.

Різно скоротивши чисельність збройних сил, зменшивши в державному бюджеті питому вагу витрат Міністерства оборони (з 1953 по 1960 р. вона скоротилася з 31,2 до 11%), керівництво взяло курс на якісне зростання військового потенціалу країни. З 1959 р. оборонні галузі промисловості почали постачати армію і флот новітніми видами озброєнь. Тоді був створений новий вид збройних сил – Ракетні війська стратегічного призначення, розгорнулася масштабна програма розвитку військового суднобудування, зокрема будівництво атомного підводного флоту. Починає різко змінюватися співвідношення мирної і військової продукції на підприємствах авіаційної та суднобудівної промисловості.

Загалом, радянська модель економіки від самого свого початку була воєнізованою. Такою вона залишалась і в повоєнний період. Значні людські, матеріально-фінансові та науково-технічні ресурси були сконцентровані спочатку на створенні ядерної і термоядерної зброї, а пізніше – на засобах її доставки. На це держава виділяла колосальні кошти. У всіх оборонних галузях прискореними темпами збільшувалася чисельність робітників і службовців, зростали виробничі потужності. У масовій кількості створювалися спеціалізовані науково-дослідні інститути, лабораторії, конструкторські бюро. Військова галузь розбудовувалася за рахунок скорочення споживання населення. Радянські люди продовжували жити з «затягненими пасками». Відповідно в суспільстві поглиблювалися сумніви в ефективності системи, доцільності таких жертв у мирний час, у молоді формувалося критичне мислення щодо політичної лінії керівництва держави.

Оборонна політика, по суті, визначала динаміку економічного розвитку країни, хоча, зрозуміло, підняти рівень економіки, рівень життя народу і одночасно паритетно протистояти військовій могутності Сполучених Штатів Америки було явно нереально. Звідси непослідовність, суперечливість внутрішньої політики Кремля – то масштабні дії, спрямовані на поліпшення добробуту народу, рівень життя якого не можна було навіть порівняти з життям народів Заходу, то згортання соціальних програм, демократичних процесів і новий виток мілітаризації економіки.

Після смерті Сталіна радянські керівники в міжособистій боротьбі за владу один за одним декларували ідею «соціалізації» економіки. Кожен з них прагнув проявити себе ініціатором і прихильником рішень і практичних дій, спрямованих на те, щоб радянській системі надати людського обличчя, щоб покращити життя народу.

Досягнення названої мети неминуче ставило питання про співвідношення темпів розвитку групи А і групи Б. Випереджаючий розвиток групи А обґрунтовувався лєнінсько-сталінськими підходами та політико-ідеологічною доцільністю. Пріоритети для важкої промисловості визначалися за рахунок свідомого утиску сільського господарства. Причому село взагалі виступало економічним донором, постійно піддаючись фактичній руйнації з боку держави. Така ситуація була однією з основних причин низького рівня добробуту населення, хронічного відставання життєвих стандартів від західних зразків. Обидва партійно-радянські лідери, якими були у 1953 р. Г.Малєнков і М.Хрущов, були зорієнтовані на ідею, що реформування в країні слід розпочинати зі зміни підходів до розвитку легкої і харчової промисловості та сільського господарства.

Декларація нового курсу розвитку економіки не означала зміни пріоритетів, стратегії, пропорцій, не змінювалися мотиваційні чинники праці. Соціально-економічна політика в своїй основі продовжувала базуватися на рішеннях влади, ухвалених ще за Сталіна.

Навесні 1955 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР поширили закритий лист стосовно стану справ у промисловості. В ньому констатувався, зокрема, факт відставання СРСР від Заходу у сфері впровадження нової техніки і продуктивності праці. В листі не фігурували істинні причини відставання, а називалися традиційні: невміле керівництво, самозаспокоєність, втрата багатьма керівниками почуття відповідальності перед партією і державою за доручену справу, втрата перспективи і орієнтації в технічній політиці. Як і раніше, відповідальність за труднощі в економіці перекладалися з вищого керівництва на виконавців.

Суттєві недоліки у розвитку економіки і, зокрема, машинобудування були озвучені на Всесоюзній нараді працівників промисловості, яка відбулася в травні 1955 р. Йшлося про низький рівень продуктивності праці, вкрай повільне впровадження нової техніки, недосконалість господарського механізму, відсутність навіть елементів госпрозрахунку та ін. Неперспективність радянської системи господарювання яскраво продемонстрував, сам того не бажаючи, міністр верстатобудівної та інструментальної промисловості А.І.Костоусов, який заявив: «створилося таке становище, при якому удосконалення машин, які випускаються, матеріально не стимулюється, і в ряді випадків приносить підприємствам збитки. Виготовлення

удосконалених вузлів потребує матеріальних затрат. Але так як ціни на машини затверджуються як постійні, то завод, який оновлює свої машини, несе збитки»⁴.

Роком раніше в країні була задіяна державна програма модернізації обладнання, але вона так і залишилася програмою. Адміністративно-командна економіка не була природно чутливою до новацій і не сприймала їх. Не допомагали цьому ні організаційні заходи (28 травня 1955 р. була прийнята постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення справи вивчення і запровадження в народне господарство досвіду і досягнень передової вітчизняної і зарубіжної науки і техніки», відповідно до якої був створений Державний комітет з нової техніки), ні зростаючі фінансові вливання (з 1950 по 1959 р. витрати на науку збільшилися в країні у 3,7 раза). Досягнення науки і техніки, а вони дійсно були, впроваджувалися в практику переважно адміністративним шляхом.

Екстенсивний шлях розвитку, яким постійно рухався СРСР, з часом ставав усе менш продуктивним. Зростаючі масштаби економіки входили у все більшу суперечність з надміру централізованою командною системою управління. Постійно зростав апарат управління, посилювалися відомча відособленість, бюрократизм і паперотворчість. Наростала енергоємність економіки, знижувалась загальна ефективність народного господарства. Це змусило М.Хрущова шукати нові шляхи, форми і методи для стимулювання його розвитку і вдатися до нових реформ.

XX з'їзд КПРС запрограмував подальшу демократизацію економічного життя. Відповідно до його рішень розширювалися права республіканських міністерств в управлінні підприємствами. Для союзних республік у державних планах СРСР у централізованому порядку встановлювалися лише завдання щодо випуску валової продукції, загального обсягу капітальних робіт, чисельності персоналу і фонду зарплати. Планування ж виробництва і розподіл усіх видів продукції республіканської промисловості були передані безпосередньо до відання союзних республік. Це об'єктивно створювало можливості для комплексного розвитку всіх галузей народного господарства України.

У 1957 р. з метою наближення управління до виробництва були ліквідовані галузеві міністерства, а замість них створювалися територіальні органи управління народним господарством. Територія СРСР поділялася на адміністративні економічні райони. Усі підприємства даного адміністративного економічного району становили єдиний народногосподарський комплекс. Управляти ним мала рада народного господарства (раднаргосп). В Україні реорганізацію органів управління промисловістю і будівництвом здійснено після прийняття у березні 1957 р. сесією Верховної Ради УРСР відповідного рішення. Було створено 11 економічних адміністративних районів, почали діяти раднаргоспи. В розпорядження раднаргоспів перейшло 2752 підприємства. Передбачалося, що реформа допоможе зробити виробництво ефективнішим, раціональніше використовувати ресурси, подолати галузеву роз'єднаність і відомчі перешкоди. Реформі не підлягали військова промисловість і енергетика, що мало своєрідний вплив на її характер, зміст і наслідки.

Під пильним оком партійно-радянського керівництва країни і передусім М.Хрущова перебувало сільське господарство. Протягом 1953–1964 рр. відбулося 11 пленумів ЦК КПРС з питань розвитку галузі. Ще на двох вони розглядалися поряд з іншими питаннями. Було проведено понад півсотні загальносоюзних і

регіональних нарад партійних, радянських, господарських працівників з проблем аграрного розвитку країни. Майже на всіх пленумах ЦК і нарадах із доповідями виступав М.Хрущов. В Україні протягом згадуваного періоду відбулося 14 пленумів ЦК КПУ з питань розвитку сільського господарства.

Дотримуючись курсу на «хімізацію країни», керівництво особливу увагу приділяло розвитку хімічної промисловості і забезпечення нею потреб сільського господарства мінеральними добривами. Реформування в сільському господарстві пов'язувалися з науково-технічним прогресом, інтенсифікацією й інтеграцією виробництва, зближенням двох форм власності, ліквідацією відмінностей між містом і селом. Питання про зміну політичної системи й економічного ладу, звичайно, не ставилося. Увага акцентувалася на тому, що втілення в життя нової аграрної політики мало сприяти зміцненню чинної колгоспно-радгоспної системи.

Відповідно до політичної лінії формувалася фінансово-кредитна політика. Державний бюджет країни об'єднував республіканський та місцеві бюджети. За його допомогою перерозподілялася більша частина національного доходу республіки між виробничою та невиробничою сферами, галузями господарства, економічними районами. Індекс зростання державного бюджету порівняно з 1940 р. становив у 1950 р. 225, у 1960 р. порівняно з 1950 р. – 434. Для зміцнення фінансової системи у 1961 р. в СРСР було проведено реформу, яка змінила масштаб цін. Старі гроші було замінено на нові у співвідношенні 10:1. Одночасно з 1 січня 1961 р. встановлювався золотий вміст карбованця 0,987412 г чистого золота (ціна 1 г золота становила 1 крб.). Долар став дорівнювати 90 коп. замість 4 руб.

У другій половині 50-х рр. у ході реформи управління господарством намітилася тенденція розширення повноважень союзних республік. Вони дістали право самостійно визначати доходи і видатки в межах республіканських і місцевих бюджетів, використовувати додаткові доходи, а також ті суми, що залишалися в результаті економії видатків. За республіками закріплювалися повноваження щодо складання, утвердження, виконання державних бюджетів, розподілу доходів і видатків між республіканським і місцевими бюджетами. Частка республіканського бюджету у державному бюджеті України зросла протягом 1950–1958 рр. від 32,9 до 69,2%. З кінця 50-х рр. у розподілі доходів між республіканським і місцевими бюджетами знову намітилася тенденція збільшення частки останніх.

Суттєві зміни відбулися у формуванні доходів державного бюджету. Зменшилися надходження податку з обороту: з 31,6% у 1950 р. до 29,5% у 1965 р. Швидкими темпами зростали доходи підприємств і господарських організацій. У 1965 р. вони становили 39,1% проти 15,2% у 1950 р. Зменшувалася частка прибуткового податку з колгоспів, а також частка надходжень від населення. Відповідно до нового закону про сільськогосподарський податок (1953 р.) замість оподаткування доходу від усіх джерел сільськогосподарського виробництва введено податок за твердими ставками з однієї соті гектара присадибної землі колгоспного двору. У 1957 р. замість чотирьох різних ставок (у розмірі від 6 до 15%) було введено нову єдину ставку оподаткування з валового доходу колгоспів у розмірі 14%, що була диференційована по республіках і областях. Частка доходної частини бюджету Української РСР у державному бюджеті СРСР збільшилася з 4,2% у 1950 р. до 9,9% у 1960 р.

З другої половини 50-х рр. прискореними темпами зростали видатки на народне господарство, їхня частка у загальному обсязі витрат державного бюджету зросла у 1960 р. до 55,6% проти 24,9% у 1950 р. Більшість державних фінансових ресурсів, призначених для народного господарства, асигнувалися на розвиток промисловості і будівництва. Так, у 1961–1965 рр. частка їх становила 55%, вкладення у сільське господарство – 14,2%, транспорт і зв'язок – 3,9%, житлово-комунальне господарство – 16,6%. При цьому структура розподілу державних коштів не відзначалася особливою ефективністю. У 50-х рр. на обладнання спрямовувалося лише 20–30% капіталовкладень, у першій половині 60-х рр. – 28%, решта – на будівельно-монтажні роботи.

Значні зміни відбувалися в системі кредитування господарства. Кредитні відносини в Україні повністю контролювалися союзним урядом. У 1955 р. було створено Українську контору Державного банку СРСР та республіканські контори Промбанку, Сільгоспбанку і Торгбанку. У 1957–1959 рр. проведено реорганізацію банківської системи. Ліквідовано Торгбанк, Сільгоспбанк, а їхні функції було передано Держбанку і Промбанку. Протягом 1951–1960 рр. обсяги банківських кредитів збільшилися втричі.

Фінансово-кредитна система Радянського Союзу була зорієнтована переважно на політично визначені структури господарства. Важка промисловість і військова галузь у ній мали безумовні пріоритети. Саме вони, на думку партійно-державного керівництва країни, мали забезпечити прогрес і продемонструвати переваги соціалістичної системи господарювання над капіталістичною.

Так формувалася нова соціально-економічна політика, в якій старі її елементи перепліталися з новими. В основі своєї вона залишалася директивною, але давала більше простору й ініціативи керівникам на місцях, створювала можливості для більш повного використання принципу матеріального стимулювання праці. Водночас вона не забезпечувала швидкого досягнення економічного паритету з Заходом. Тому в січні 1959 р. М.Хрущов на позачерговому ХХІ з'їзді КПРС виступив з програмою прискореного соціально-економічного розвитку країни. З'їзд проголосив курс на розгорнуте будівництво комунізму. Цей курс був закріплений у новій, третій програмі партії, яку ухвалив ХХІІ з'їзд КПРС у 1961 р. Найважливішою складовою розгорнутого будівництва комунізму було проголошено створення матеріально-технічної бази комунізму. На основі цього, а також шляхом формування нової людини і удосконалення виробничих відносин, передбачалося досягти найвищого у світі життєвого рівня радянських людей. У найближчі двадцять років планувалося ліквідувати залишки приватної власності та приватновласницької психології, а також товарно-грошові відносини в економічному житті.

Мобілізація суспільства на прискорений соціально-економічний розвиток, будівництво комунізму означала фактичне повернення партійно-радянського керівництва до традиційних командно-наказних методів роботи, посилення позаекономічних засобів впливу. Витрати на оборону та «матеріально-технічну базу комунізму», боротьба з залишками приватної власності, особливо на селі, – основні складові політики Кремля періоду «відлиги».